

Hoe sturen we op maatschappelijk welbevinden?

Bernard ter Haar, juni/juli 2019

Het gaat niet zo goed met ons maatschappelijk welbevinden. Veel mensen zijn de draad een beetje kwijt, hun verbinding met de samenleving. Dat is ook geen wonder. De maatschappij is sterk aan het veranderen. De globalisering, de klimaatdreiging en nieuwe digitale technologieën zetten de economie en de wereldorde op zijn kop. Daar worden veel mensen onzeker van.

Maatschappelijk welbevinden is een tamelijk ongrijpbaar begrip. Welvaartsgroei zal er een deel van uitmaken, maar het is meer dan dat. Het is wel een wijdverbreid misverstand dat je met klassiek sociaal-economisch beleid het maatschappelijk welbevinden kunt sturen. Daar gaat dit verhaal over.

In de vorige eeuw hebben economen veel kennis opgedaan over hoe je een economie wel en niet moet sturen en hoe je de welvaart kunt vergroten. Zoals het communisme het bijvoorbeeld probeerde, zo moest het niet. Hoe dan wel? De marktkrachten waar mogelijk zijn werk laten doen, en de overheid de publieke belangen laten borgen en het marktfalen laten corrigeren. Het denken in termen van de markt en de overheid is in politieke kringen vaak heel dominant. Maar als we naar de ontwikkelingen in de maatschappij kijken zien we dat heel andere dingen dan de markt en de overheid een sturende rol hebben. Oorlogen of de uitingen van religieus fanatisme zijn daar extreme voorbeelden van, maar denk ook aan de positieve en verbindende krachten van mantelzorg, liefdadigheid, en van kunst en cultuur. Er is dus naast de markt en de overheid nog minstens een derde sturende kracht op de maatschappelijke ontwikkeling, laten we hem het menselijk sentiment noemen. Aan de voorbeelden hierboven is al te zien dat het menselijk sentiment positief kan bijdragen, maar ook enorm negatief.

Maatschappelijk welbevinden vraagt een zodanige verbinding tussen deze drie grootheden, dat het menselijk sentiment als positieve kracht wordt benut. Dat geldt op macro niveau, maar ook op micro niveau. Kijk naar het effect van de recente dominantie van het marktdenken in het grote bedrijfsleven. In een bedrijf leidt de bedrijfsvoering niet tot welbevinden, als er alleen op financiële prikkels wordt gestuurd, en de menselijke emoties en sociale beleving rond werk wordt genegeerd. Daarom is er veel onbehagen ontstaan over de sterke groei van flexbanen, die uitstralen dat werk louter als een productiefactor wordt ingekocht. En is er groot onbehagen over de topbeloningen en de scheefgroei in inkomen en vermogen. Op macroschaal voelen veel mensen zich ongemakkelijk bij de globalisering, niet alleen omdat ze er persoonlijk niet van profiteren, maar ook omdat het de economie schijnbaar zo ongrijpbaar heeft gemaakt. Om te vermijden dat het menselijk sentiment zich als negatieve kracht tegen de markt gaat verzetten, is meer ruimte

vereist voor de menselijke aspecten in werk, bedrijfsvoering en economie. De huidige trend gaat de andere kant op, en moet dus stevig worden omgebogen.

En hoe verhouden menselijk sentiment en de overheid zich tot elkaar? Dat is een relevante vraag nu in veel Westerse democratieën een vertrouwensbreuk is ontstaan of dreigt te ontstaan tussen burger en overheid. Een vertrouwensbreuk die zich ook eenvoudig tot een enorm negatieve kracht kan ontwikkelen. Laten we een parallel trekken met hoe de mens zijn eigen interne sturing doet. In onze hersenen zit een oer-gedeelte dat zich richt op prikkels van pijn en genot. Daar gaat veel korte-termijn sturing van uit. Maar de mens heeft zich aan het dierenrijk ontworsteld door de vorming van de prefrontale cortex, die in ons voorhoofd zit. Die prefrontale cortex maakt dat wij verder kunnen denken dan alleen maar aan pijn en genot, en lange-termijn strategieën ontwikkelen. De ratio zit in ons voorhoofd. Maar het is wel een worsteling in ons hoofd. Wanneer laten we ons leiden door ons voorhoofd, en wanneer door de diepere oerlagen van onze hersenen? Het is verstandig om te luisteren naar dat voorhoofd, maar hebben we daar altijd zin in? Of kiezen we liever voor korte-termijn genot? Weet ons voorhoofd te overtuigen met het goede verhaal? “Weten is nog geen doen” gaat hierover.

De relatie tussen het menselijk sentiment en de overheid laat zich beschrijven als het verlengde van de strijd tussen de verschillende hersendelen. De burger mag van de overheid vooral een verlengstuk van zijn prefrontale cortex verwachten, met verstandige lange termijn strategieën, die geloofwaardig genoeg ook tegemoet komen aan de zorgen rond genot en pijn. Sommige politici begrijpen dat beter dan andere. Wat de zogenoemde populistten heel goed doen is (voor de prefrontale cortex) een lange termijn oplossing voorspiegelen (“Make America great again”, “Bevrijd Engeland van de EU”, “Alle moslims het land uit”) en tegelijk appelleren aan de werking van de oerhersen door een zwart angstbeeld te schetsen van het hier en nu. Lees er de inauguratierede van Trump maar op na, of de recente overwinningspeech van Baudet. Het is knap dat zij door het aanspreken van beide hersendelen een verbinding weten te maken met het menselijk sentiment, jammer genoeg deugt de kwaliteit van hun oplossingen niet. Maar we zien wel een patroon waarom er zoveel wantrouwen is ontstaan tegenover ons politieke stelsel. Er is geen goed verhaal. Gematigde politici die proberen te wedijveren met populistten kiezen voor het aanspreken van de korte termijn hersendelen, dus richten zich rechtstreeks op pijn en genot, in de vorm van de koopkracht bijvoorbeeld. De functie van de prefrontale cortex ontbreekt. Wat we van de huidige overheid zien is een worsteling met problemen die al jaren lang bestaan en niet afdoende worden opgelost, en dat we eigenlijk al zeker weten dat de nieuwe problemen zoals klimaat en migratie en digitalisering er over vijf jaar nog even groot uit zullen zien als vandaag de dag. De politiek etaleert vooral problemen en crises, en geen oplossingen.

Dat legt wel de vinger op een zere plek. Als we naar de Haagse politieke discussies kijken gaat het nog heel vaak over 20^e eeuwse vraagstukken. Er worden budgettaire

lijstjes opgesteld en alle beleid wordt uitgemeten in geld, en in rollen voor markt en overheid. De actuele thema's die het welbevinden van burger en maatschappij sterk raken worden genegeerd of vooruit geschoven. Hoe ongemakkelijk dat inmiddels is wordt mooi geïllustreerd aan het recente besluit van de Tweede Kamer om een parlementair onderzoek te starten omtrent de vraag waarom de Kamer zich zo weinig heeft ingelaten met het digitaliseringsvraagstuk!

Er is dus een gebrek aan het goede verhaal, aan visie, en vooral aan geloofwaardige actie om die visie ook werkelijk te realiseren. Het lukt het politieke en maatschappelijke middenveld duidelijk onvoldoende om hier gestalte aan te geven, en zij wordt daarin ook niet goed ondersteund. Één van de redenen die ik hiervoor kan bedenken zit in de structuur van de Rijksoverheid. De departementale inrichting, en daarmee ook de portefeuillevindeling van de ministers, is gericht op de grote maatschappelijke vraagstukken van de eerste helft van de vorige eeuw. Veel ministeries zijn ook ongeveer honderd jaar oud. Die inrichting past niet meer. Nieuwe thema's, zoals de digitalisering, maar ook de klimaattransitie, passen niet in die structuur, zodat ze of stiefmoederlijk een te kleine positie krijgen of met heel veel houtje-touwtje samenwerking veel te traag worden opgepakt. Zo lukt het de overheid niet om tot een geloofwaardig verhaal te komen, waaraan mensen vertrouwen kunnen ontlenuen dat we in deze eeuw op het goede spoor zitten voor ons maatschappelijk welbevinden.

Helaas stuurt er niemand op het goed functioneren van de Rijksdienst! Het Kabinet doet het niet. Het schuift met departementen of delen van departementen om de eigen portefeuilles te vullen. Een ministerie van Landbouw wordt afgeschaft, en weer opgericht. Het klimaatbeleid wordt verschoven, het milieu- en duurzaamheidsbeleid geïsoleerd achtergelaten. De omgevingswet schuift naar een ander departement. Zit daar allemaal een visie achter? Nee, daar zitten coalitiewensen achter omtrent de zwaarte van de verschillende portefeuilles. De ambtelijke top stuurt evenmin de Rijksdienst als geheel aan. De Secretarissen-generaal komen wel wekelijks samen, maar letten vooral op de belangen van hun eigen departement en hun bewindspersonen. Op zijn best zou je nog een vergelijking kunnen maken met een multinational, waarvan de Raad van Bestuur gevormd wordt door een gezelschap divisiedirecteuren. Maar die vergelijking suggereert al meer dan er is. Helaas, er stuurt niemand op het goed functioneren van de Rijksdienst. Met als gevolg dat de Rijksdienst niet in staat is om de behoefte aan sturing op de grote maatschappelijke thema's, en daarmee op het maatschappelijk welbevinden, adequaat te ondersteunen.

Kortom, het marktdenken moet vermenschelijken, en het overheidsdenken moet echte maatschappelijke vraagstukken benoemen en oplossen. En dat is allemaal mensenwerk. Het vraagt actieve en kritische burgers en bestuurders, die de dynamiek van deze tijd onderkennen, en die niet passief ondergaan, maar er actief richting aan proberen te geven.